
Een keizerlijke collectie in Doorn

Wilhelm II en de fotografie

Liesbeth Ruitenbergh

In Kasteel Huis Doorn bevindt zich de bijzondere fotocollectie die de Duitse keizer Wilhelm II in 1920 naar zijn ballingsoord liet komen. Pas in 1997, toen een begin werd gemaakt met de inventarisatie van de verzameling, bleek dat deze een groot aantal historische en fotohistorische hoogtepunten bevat. De twaalfduizend foto's leren ons onder andere veel over hoe Wilhelm II het medium fotografie gebruikte ten behoeve van zijn eigen beeldvorming.

In november 1918 vluchtte de Duitse keizer Wilhelm II (1859-1941) uit het Belgische Spa naar Nederland. Na een kort verblijf in Amerongen, woonde hij vanaf 1920 tot zijn dood in 1941 in Huis Doorn. In het voorjaar van 1920 liet hij een enorme collectie kunstvoorwerpen, huisraad, uniformen en andere zaken met goedvinden van de Duitse regering in 59 treinvagons vanuit Duitsland naar Zeist overbrengen. Tijdens Wilhelms ballingschap is de collectie verder aangevuld met geschenken en met foto's gemaakt tijdens de Doornse jaren. In 1945 zijn de foto's als deel van de inventaris van Huis Doorn samen met huis en grond als vijandelijk bezit geconfiscieerd en in 1953 in beheer overgedragen aan de Stichting Huis Doorn.

Hoewel regelmatig gebruikgemaakt is van foto's en albums voor met name tentoonstellingen, is pas na de reorganisatie en verbouwing van Huis Doorn (1990-1992), in 1996, een begin gemaakt met de inventarisatie. Een eerste telling leerde dat de collectie zo'n twaalfduizend foto's bevat. Toen de hulp van externe experts ingeroepen werd, kwam aan het licht wat voor schat aan historisch, kunsthistorisch en fotohistorisch materiaal er in huis is.¹ De komende jaren wordt er gewerkt aan inventarisatie, registratie en beschrijving van de collectie. Conservering en restauratie zijn noodzakelijk maar zullen wegens gebrek aan financiële middelen voorlopig niet gerealiseerd kunnen worden.

Dit artikel is een eerste aanzet tot onderzoek naar de historische en fotohistorische aspecten van de collectie. Voordat de foto's naar behoren zijn geregistreerd en beschreven, is wetenschappelijk onderzoek naar de collectie moeilijk te realiseren. Toch is het mogelijk om nu al een algemeen

beeld te schetsen van hoe de Duitse keizer Wilhelm II het medium fotografie gebruikte voor zijn eigen beeldvorming. Wilhelm deed dat in een periode dat fotografische technieken snel verbeterden en fotografie populair werd onder brede lagen van de bevolking. Aspecten uit de geschiedenis van de fotografie en van de ontwikkeling van fotografische technieken in de negentiende eeuw komen hieronder daarom ook ter sprake.

De collectie

De twaalfduizend foto's in Huis Doorn bevinden zich op twee plaatsen: in het museum zelf, waar 550 ingelijste foto's deel uitmaken van de inventaris, en in het – niet publiekelijk toegankelijke – poortgebouw, waar de overige foto's in depot zijn opgeslagen.² Hiertoe behoren: 194 albums, deels in leer gebonden met pagina's met goud of zilver op snee (de zogenaamde representatie-albums) en deels eenvoudiger van vorm (vaak gaat het dan om albums met amateuropnamen); 23 ordners met foto's die de periode van de Eerste Wereldoorlog betreffen; en meer dan veertig dozen met losse foto's. Van alle gefotografeerde onderwerpen nemen de portretten van Wilhelm de belangrijkste plaats in: Wilhelm als peuter, als kleuter, opgroeiend kind, student, militair, marineman, keizer en als pater familias. Het officiële, representatieve portret komt het meest voor, maar er zijn ook portretten van Wilhelms ouders en grootouders, familieleden, kinderen en kleinkinderen. Daarnaast zijn er foto's van militaire en representatieve gebeurtenissen, van schepen, van zeereizen, semi-officiële vakantie-reizen, jachtpartijen, archeologie, architectuur en sculptuur, landschappen en van het verblijf in Doorn.

Bijzonder is dat de foto's gemaakt zijn met bijna alle fototechnieken en verschillende fotomechanische procédés die vanaf 1845 voorkomen.³ Naast de foto's bezit Huis Doorn een serie lantaarnplaatjes ten behoeve van lezingen, een aanzienlijk aantal autochrome platen (relatief zeldzame vroege kleurendia's), enkele glasnegatieven en een kamerscherm van rond 1900, waarin honderd portretfoto's van adellijke personen zijn gemonteerd.

Bij het beschrijven van de collectie wordt een onderscheid gemaakt tussen de foto's tot november 1918 (einde van de Eerste Wereldoorlog, vlucht naar Nederland en troonsafstand) en de collectie die tot stand kwam gedurende de ballingschap in Doorn. De collectie uit de eerste periode is niet alleen de omvangrijkste maar ook de belangrijkste. Deze foto's geven een historisch beeld van een episode uit de Duitse geschiedenis, gezien vanuit de monarchie. Wilhelms opvattingen over de monarchie – die in wezen gebaseerd zijn op de ideeën van Frederik de Grote over de

vorst als eerste dienaar van de staat – komen duidelijk naar voren, zowel in de portretten die hij van zichzelf liet maken als in de foto's van officiële gebeurtenissen. We zien niet een vorst die midden tussen maar ver boven zijn onderdanen staat, en die ervan overtuigd is dat hij slechts rekschap hoeft af te leggen aan de Allerhoogste.

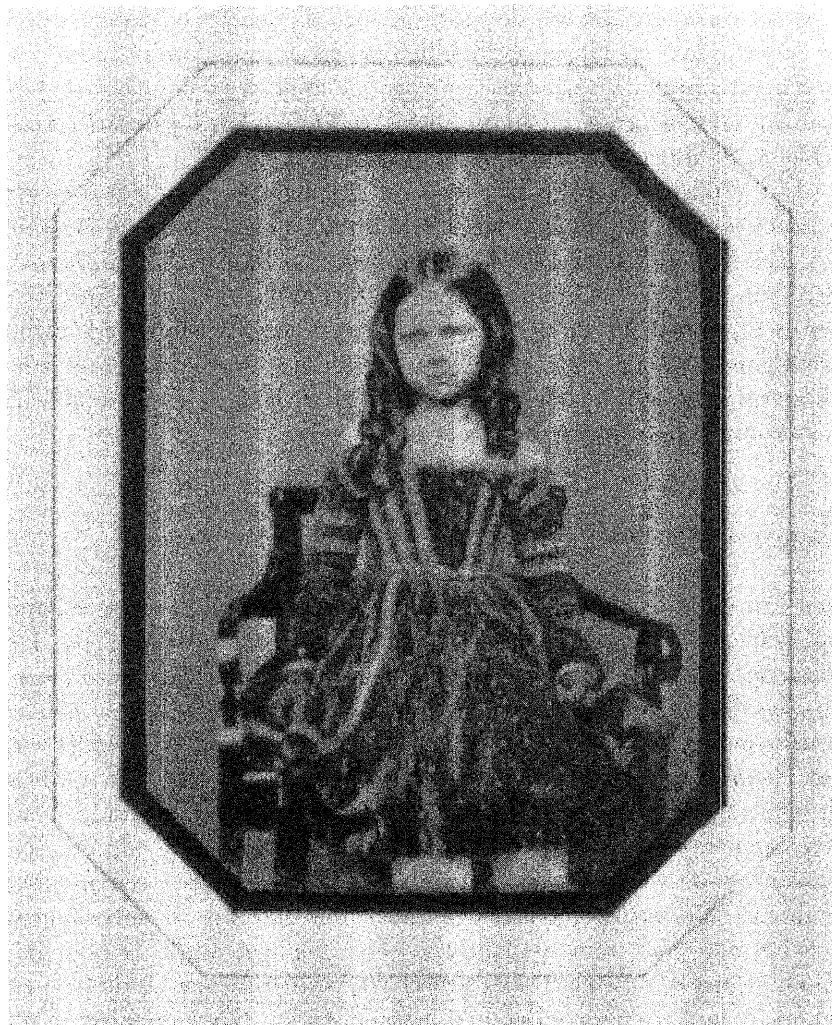
Dat Wilhelm en niemand anders het middelpunt vormde van welke gebeurtenis dan ook, blijkt bijvoorbeeld uit het album *Parade in Potsdam vor I.I.M.M. den Königinnen der Niederlande*. Het betreft hier een bezoek dat koningin-regentes Emma en haar dochter Wilhelmina op 1 juni 1892 aan Berlijn brachten. De argeloze beschouwer die meent foto's van beide koninginnen aan te treffen komt bedrogen uit: de fotograaf heeft zijn lens alleen op de voorbij marcherende troepen en op Keizer Wilhelm gericht – de koninginnen komen in het album niet voor.

Daguerreotypieën

Een van de grootste verrassingen die de eerste, summier inventarisatie opleverde, was de ontdekking van twee gouden daguerreotypieën. De daguerreotypie, een van de vroegste fotografische technieken, werd uitgevonden in 1839 door de Fransman L.J.M. Daguerre. Een koperen plaatje bedekt met een laag zilver werd lichtgevoelig gemaakt door middel van een chemische reactie van jodium- en broomdampen. De plaat werd in de camera geplaatst waarop het beeld werd ontwikkeld door middel van een reactie met kwikdamp. In de eerste jaren na de uitvinding duurde een opname soms wel een uur; later enkele minuten. Omdat een negatief ontbreekt zijn daguerreotypieën unicaten. Omwille van de gevoeligheid van het oppervlak voor mechanische beschadigingen werd de plaat beschermd met een glasplaat. Het geheel bewaarde men, net als de toen zo populaire miniatuurportretjes, in een etui of lijstje.⁴ *Goudtoning* kwam redelijk vaak voor als chemische bescherming van de plaat, maar daarbij bleef het beeld een zilveren aanblik houden. In het Doornse geval zijn beide platen voorzien van een gouden laag over de zilverlaag heen; voorzover nu bekend zijn dergelijke gouden daguerreotypieën uiterst zeldzaam.⁵

De twee gouden daguerreotypieën uit de Doornse collectie zijn portretten van twee prinsenkinderen: prins Friedrich Wilhelm van Pruisen (1831-1888) en zijn zusje Luise (1838-1923).⁶ Op grond van de leeftijden van de kinderen zijn de portretjes rond 1845 te dateren. De fotograaf heeft de jonge prins en zijn zusje geportretteerd op een manier die sterk overeenkomt met de werkwijze van miniatuurschilders. Luise kijkt de beschouwer recht aan, zittend op een stoel en zichtbaar tot de knieën. Haar hoofd zal ongetwijfeld vanwege de lange belichtingstijd aan de achterzijde

Portret van Luise
van Pruisen, circa
1845. Vergulde
daguerreotypie,
4,5 x 3,5 cm
(beeld) en 8,7 x
7,2 cm (plaat).
Fotograaf
onbekend.
Bron: Kasteel Huis
Doorn

en in de nek gesteund zijn. Friedrich Wilhelm is ten halve lijve gefotografeerd met het lichaam iets naar links gewend zonder aanduiding van een stoel of achtergrond. Merkwaardig is dat een etui of passende lijst ontbreekt, terwijl het toch om twee prinselijke kinderen gaat. Of deze verloren zijn gegaan is niet duidelijk maar wel aannemelijk.

De fotograaf van de portretten is niet bekend. Van een andere daguerreotypie – met daarop een tot nu toe onbekende man – is de maker wel bekend: het is de Londense daguerreotypist Richard Beard, die als eerste in Engeland een daguerreotypiestudio had. Een ander exemplaar is van de hand van de Berlijnse fotografen T. Schneider & Söhne. Het betreft een fraaie ingekleurde stereodaguerreotypie van Wilhelm I (1797-1888) die

rond 1861 gemaakt moet zijn, het jaar waarin Wilhelm zijn broer Friedrich Wilhelm IV opvolgde als koning van Pruisen.

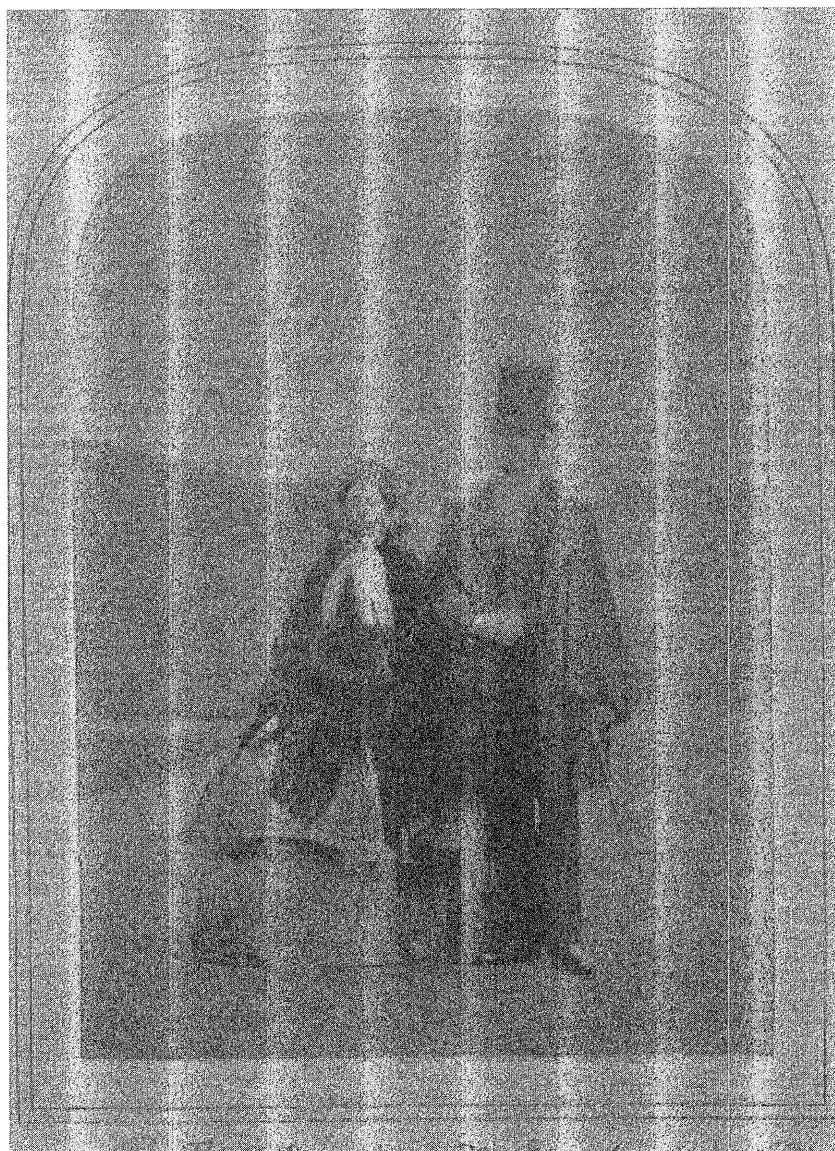
Zoutdrukken en albuminedrukken

Het nadeel van de daguerreotypie was, behalve het omslachtige procédé, het feit dat men slechts één enkele afbeelding had. De behoefte aan meerdere afdrukken van een opname groeide. Een van de resultaten van de experimenten die voortkwamen uit die behoefte, was de zoutdruk: een daglichtafdruk op papier vanaf een papieren negatief of een glasnegatief, waarbij de lichtgevoelige laag gevormd werd door een zilverbinding, met een matte en warme beeldtint als resultaat. De techniek werd op beperkte schaal tot circa 1865 toegepast. Vergeleken met de daguerreotypie waren de voordelen groot: meerdere afdrukken, lagere kosten en een kortere belichtingstijd van één à twee minuten. Een nadeel was de kans op verval door de gevoeligheid voor lichtinvloeden.⁷

In de Doornse collectie bevinden zich achttien bijzondere zoutdrukken uit 1854, van de hand van de Roemeense fotograaf Carol Popp Szathmari. De foto's bevatten afbeeldingen van de kerk in Curtea de Arges.⁸ Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Wilhelm in het dorpje; wellicht is hem bij die gelegenheid dit album geschonken. Uit 1858 stamt een opname van Wilhelms ouders, Friedrich Wilhelm en Victoria (1840-1901). Zijn moeder was de Princess Royal van Engeland, oudste dochter van koningin Victoria en prins Albert. Zijn vader Friedrich Wilhelm werd in 1888 Duits keizer onder de naam Friedrich III. Het door beide oudersparen gearrangeerde huwelijk vond plaats in Londen in 1858 toen de bruid slechts zeventien jaar oud was. Het paar verbleef voor een korte huwelijksreis enkele dagen op Windsor Castle en werd daar door hoffotograaf William Bambridge op de plaat gezet. Er bestaan meer afdrukken van deze foto, maar de Doornse is de enige met een eigentijds handgeschreven onderschrift: 'The Pcess Royal x Pce Frederic William of Prussia / Jan: 29. 1858.'⁹

William Bambridge was ook degene die in maart 1862 koningin Victoria en haar kinderen fotografeerde, drie maanden na de dood van prins Albert, rouwend bij het borstbeeld van hun beminde man en vader. Op een van de foto's is in eigentijds handschrift onderwerp en datum geschreven: 'The widow & Orphans / Windsor Castle – March . 1862.' Deze foto's zijn afgedrukt op albuminepapier, een in die tijd nieuw afdruppapier dat werd bestreken met een emulsielaag van eiwit met zout. Doordat het beeld niet zoals bij de zoutdruk in, maar op het papier komt te liggen, zijn albuminedrukken veel scherper dan zout-

Kroonprinses
Victoria en
kroonprins
Friedrich Wilhelm
op Buckingham
Palace, 1858.
Zoutdruk,
9,8 x 7,2 cm.
Fotograaf: William
Bambridge.
Bron: Kasteel Huis
Doorn

drukken. Het procédé is dan ook veel populairder geworden dan de zoutdruk en zou tot het eind van de eeuw in gebruik blijven.

Ook de uit Frankrijk afkomstige fotograaf Camille Silvy maakte in opdracht portretfoto's van leden van de Engelse koninklijke familie. Huis Doorn bezit van zijn hand een prachtige goudgetoonde albumineafdruk van Wilhelms moeder Vicky uit 1861 op carte-de-visite formaat. Een andere hoffotograaf, J.J.M. Mayall, maakte in 1859 een serie albumine-

drukken van de hele familie, grootmoeder Victoria van Kent inclusief, op het terras van de buitenplaats Osborne op het eiland Wight.¹⁰

Cartes-de-visite en kabinetfoto's

Wilhelms jeugd kunnen we volgen aan de hand van een serie fotootjes die vanaf zijn geboortjaar tot ongeveer zijn twintigste gemaakt zijn. Als Wilhelm op 27 januari 1859 wordt geboren, is de fotografie in Duitsland al zo gewoon dat fotoportretten van de vorst in officiële gebouwen hangen, foto's op porselein, metaal en andere materialen worden afgedrukt, en cartes-de-visite overal te koop zijn. De laatste zijn portretjes met de afmetingen van een visitekaartje (circa zes bij negen centimeter), geplakt op een kartonnetje waarop in sierlijke letters naam en adres van de fotograaf gedrukt zijn. Uitvinder van deze portretkaartjes was de Fransman A.A.E. Disdéri, die in 1854 vanwege de toenemende vraag naar foto's een efficiëntere vorm van produceren bedacht door zes, acht of tien kleine opnamen op één glasnegatief te zetten. Omdat dit veel goedkoper was dan één foto per glasnegatief, was de carte-de-visite voor meer mensen bereikbaar. Er ontstond een rage om fotootjes van familieleden, en van beroemdheden en vorsten, te verzamelen, ook wel 'cartomanie' genoemd.

De fotokaartjes werden meestal in speciale albums met insteekpagina's bewaard. Bekende fotografen gingen cartes-de-visite produceren, zoals Nadar in Frankrijk, Silvy en Mayall in Engeland, en Haase en Schaarwächter in Duitsland. Van keizerin Augusta (1811-1890), echtgenote van Wilhelm I, bezit Huis Doorn een carte-de-visite boekje met daarin portretjes van Augusta en haar echtgenoot Wilhelm I, haar beide kinderen Friedrich Wilhelm en Luise en hun respectieve echtgenoten. Het boekje heeft een fluwelen kaft en is gesignd en gedateerd: Augusta, Weimar 1876.

Toen het laten maken van portretfoto's niet langer alleen aan de adel was voorbehouden en ook andere mensen met veel enthousiasme het nieuwe medium gingen gebruiken, ontstond er voor vorsten plotseling een nieuwe mogelijkheid om hun populariteit te vergroten: in groten getale werden cartes-de-visite met het portret van de vorst en zijn familieleden verspreid. Er bestond wel het gevaar dat de kaartjes afbreuk zouden doen aan de autoriteit van de vorst. Op schilderijen kon de vorst zich immers als heerser laten weergeven, precies zo als hij het wenste. Weliswaar was het beeld van absoluut heerser onder invloed van de Franse Revolutie enigszins veranderd in een meer burgerlijk bepaald, individueel beeld, maar het officiële staatsportret in het Wilhelminische Duitsland lijkt nog geënt te zijn op de periode van

Portret van
Wilhelm op
vijfjarige leeftijd,
1864.
Carte-de-visite,
albuminedruk,
8 x 5,7 cm (foto),
10,1 x 6,5 cm
(karton). Fotograaf:
Hermann Selle.
Bron: Kasteel Huis
Doorn

vóór de Franse Revolutie. Desondanks kwamen in het midden van de negentiende eeuw naast dit absolutistische portret ook meer alledaagse beelden tot stand: de monarch aan zijn schrijftafel, temidden van zijn familie, op reis, tijdens de jacht enzovoort.

Klaus D. Pohl noemt deze manier van fotograferen zelfs 'reportage-achtige voorstellingen van het leven van alledag', waardoor de kijker zich kan identificeren met het leven van zijn vorst." Een dergelijke beeld-

vorming is met fotografie veel beter tot stand te brengen dan met schilderen. Het is dan ook geen wonder dat koning Friedrich Wilhelm III (1770-1830) al enkele weken na de bekendmaking van de uitvinding van Daguerre op slot Charlottenburg een demonstratie liet geven van de nieuwe uitvinding. Zijn opvolger Friedrich Wilhelm IV (1795-1861) liet in 1847 zelfs een atelier inrichten in de ridderzaal van hetzelfde slot, waarbij een serie daguerreotypieën van vorstelijke en adellijke personen werd gemaakt door de fotograaf Hermann Biow.

Vorsten zagen dus al snel de voordelen van het nieuwe medium voor hun eigen beeldvorming. Toen aan het eind van de jaren vijftig afdrucken op papier in grotere oplagen mogelijk waren, werden er alleen al in Engeland in enkele maanden 270 duizend portretten van de koninklijke familie verkocht. Koningin Victoria werd zelfs al in 1853 beschermvrouwe van de Photographic Society.

In Duitsland gebruikte men de fotografie ook om het volk de mogelijkheid te geven zich al enigszins te identificeren met zijn toekomstige keizer. Voor dit doel werd een serie foto's op *carte-de-visite* formaat uitgegeven tijdens Wilhelms jeugdijaren, van 1860 tot ver in de jaren zeventig. Het ging om foto's van Wilhelm, van Wilhelm met zijn speelgoed, met zijn zusje, en ook familiefoto's: met zijn vader in Balmoral, met zijn moeder op het eiland Norderney (1869), en met ouders en broers en zusjes in Sommersdorf en Heringdorf, net na de oorlog met Oostenrijk (1866). De meeste van deze *cartes-de-visite* werden door de fotograaf L. Haase uit Berlijn gemaakt.

De meer officiële foto's van het gezin van de kroonprins tot 1888 – het jaar waarin zowel Wilhelm I als zijn zoon Friedrich III stierven en Wilhelm keizer van Duitsland werd – zijn niet op *cartes-de-visite* formaat afgedrukt maar op het grotere kabinetformaat (ongeveer tien bij veertien centimeter) of nog grotere formaten. Omdat de kabinetfoto door zijn grootte een betere kwaliteit had dan de *carte-de-visite* en niet eens zoveel duurder was, verdrong dit type foto na 1866 de *carte-de-visite*. De grotere portretfoto's van de keizerlijke familie waren vooral bedoeld om ingelijst te worden en niet zozeer ter verspreiding onder het publiek. Twee foto's van Wilhelms vader Friedrich Wilhelm in zijn studeervertrek, net na de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, met afmetingen van bijna veertig bij vijftig centimeter, waren ongetwijfeld bedoeld om het interieur van het kroonprinselijke gezin op te fleuren. Deze foto's zijn belangrijk omdat er van de interieurs van de koninklijke paleizen uit die periode, in dit geval het Kronprinzenpaleis in Berlijn, maar weinig afbeeldingen bestaan.¹²

Kamerscherm

Een aparte plaats in de collectie wordt ingenomen door een driedelig houten kamerscherm waarin honderd foto's van kabinetformaat achter glasmaampjes met een vergulde rand zijn gemonteerd. De achterzijden van het scherm zijn met leer bespannen. Alle foto's zijn portretten: vrouwen, mannen en kinderen die, voor zover is na te gaan aan de hand van de aanwezige op- en bijschriften, allen een adellijke titel hebben. De vroegste foto dateert van 1882, de recentste van 1906. Onder de geportretteerden bevinden zich koningin Mary van Engeland, koningin Maud van Noorwegen, Nora Fugger, leden van de Deense en Zweedse koningshuizen, en Italiaanse, Engelse en Duitse adellijke personen. De fotografische procédés variëren van albuminedrukken tot de zeer dure platinadrukken. Het scherm heeft, voor zover bekend, een prominente plaats gehad in de kledkamer van Wilhelm in het Stadtschloss in Berlijn.¹³

Wilhelm en de fotografie

Voor de Duitse geschiedenis is 1888 een belangrijk jaar. Wilhelm I overleed en zijn zoon Friedrich Wilhelm volgde hem als Friedrich III op. De hoop die in liberale kringen leefde, dat met het aantreden van Friedrich III aan het dictatoriale bewind van Wilhelm I en zijn kanselier vorst Otto von Bismarck (1815-1898) een einde zou komen, werd met het overlijden van Friedrich, 99 dagen na zijn aantreden, de bodem ingeslagen. Friedrichs zoon, die als keizer Wilhelm II de geschiedenis zou ingaan, ontpopte zich al snel als een even conservatief, neo-absolutistisch heerser als zijn grootvader. Waar Wilhelm I echter volledig gedomineerd werd door Bismarck, wenste de kleinzoon zijn eigen koers uit te zetten. Twee jaar later zou dat leiden tot het ontslag van de 'ijzeren' kanselier. Zijn navolgers waren niet van een dergelijk kaliber dat zij de keizer in enig opzicht konden dwarsbomen of bijsturen.

Toen Wilhelm op 15 juni 1888 de kroon van zijn vader overnam was de fotografische techniek al ver ontwikkeld. Het albuminepapier, tot dan toe het meest gebruikte fotopapier, was vanaf 1880 geleidelijk vervangen door een fabrieksmatig gefabriceerd papier dat goed en goedkoop was: daglichtpapier. Dit papier dankte zijn naam aan het feit dat het aanvankelijk belicht werd met behulp van daglicht, waarbij als bindmiddelen collodium en gelatine werden gebruikt. Tegen 1900 stapten veel fotografen over op ontwikkelpapier, met gelatine als bindmiddel. Een van de voordelen van de laatste techniek was dat het de mogelijkheid bood om

Wilhelm in het
uniform van
generaalveldmaarschalk, circa 1910.
Daglichtgelatine-
zilverdruk,
28,8 x 18,3 cm.
Fotograaf:
E. Bieber.
Bron: Kasteel Huis

vergrotingen te maken. Nog meer mogelijkheden boden de zogenaamde edele procédés. Zij leidden tot afdrukken die nauwelijks verval kenden en ingrijpen van de fotograaf in het proces mogelijk maakten. Deze foto's waren echter prijzig en de edele procédés werden dan ook vooral in aris-

tocratische kringen toegepast. In de keizerlijke collectie zijn ze ruim vertegenwoordigd.¹⁴

Als keizer zag Wilhelm in de fotografie een mogelijkheid bij uitstek om zich als machthebber te profileren onder alle lagen van de bevolking. De vooruitgang in de fotografische technieken bood hem de gelegenheid dit medium voor pr-doeleinden aan te wenden. Al spoedig na 1888 zien we een grote hoeveelheid fotoportretten van hemzelf en zijn familieleden én van allerlei officiële gebeurtenissen verschijnen. Van Wilhelms regeerperiode bestaat dan ook een uitvoerig beeldverslag, al is het wel een specifiek verslag: van enige spontaniteit was nauwelijks sprake – de opnamen werden door de keizer persoonlijk geregisseerd.¹⁵

Portretten

De portretten van Wilhelm vormen een belangrijk deel van de collectie. Opmerkelijk is dat de keizer op bijna alle foto's in uniform staat – in leger- of marineuniform. Slechts enkele foto's laten hem in burger zien, want die konden onmogelijk voldoen aan het beeld zoals Wilhelm dat wilde creëren. De foto's die Wilhelm tussen 1888 en 1914 liet maken zijn dan ook representatief voor zijn opvattingen over het keizerschap. De iconografie van de foto's van de keizer wijkt niet af van die van de geschilderde staatsieportretten uit die tijd. En die werkten soms zelfs provocerend. Zo zei een Franse generaal ooit over het neo-absolutistische door Max Kroner geschilderde staatsieportret dat in de Duitse ambassade in Parijs hing: 'Ce portrait là, c'est une déclaration de guerre!'¹⁶

Wilhelm had minstens twintig hoffotografen tot zijn beschikking.¹⁷ Ze werden ontboden ten paleize of waar Wilhelm ook was; hij heeft in ieder geval, in tegenstelling tot zijn Engelse verwanten, waarschijnlijk nooit een voet gezet in een studio. De regie was altijd in handen van de keizer, ook al was echt poseren vanaf 1884 niet meer noodzakelijk. Vanaf dat jaar waren namelijk, dankzij de technologische innovaties van de fotograaf Ottomar Anschütz, sluitertijden van zelfs éénduizendste seconde mogelijk. Door het maken van een flinke hoeveelheid van deze zogenaamde momentopnamen kon de keizer een heel pakket afdrukken worden voorgelegd waaruit hij dan zijn keuze maakte. Voor verkoop van de foto's of voor het maken van reproducties moesten de fotografen toestemming vragen aan het *Oberhofmarschallamt*, zodat alleen het keizerlijk huis besliste welke foto's voor distributie of reproductie geschikt waren. Dat neemt niet weg dat het maken van illegale kopieën te behoeve van geïllustreerde tijdschriften vanaf de jaren negentig regelmatig voorkwam. Daar-

aan kwam pas een eind toen in 1910 de eerste officiële persfotografen aangesteld werden.

Rond 1890 kwam de machinale vermenigvuldiging van foto's goed op gang. Dat gaf de keizer nog meer mogelijkheden om fotoportretten te laten verspreiden. Er verschenen overal ansichtkaarten met afbeeldingen van het keizerlijk gezin, in oplagen van soms wel honderdduizend stuks. De kosten waren laag: één mark tien voor twaalf stuks. Portretfoto's dienden nog een doel: ze werden als blijk van waardering door de keizer als geschenk weggegeven aan leden van de aristocratie. Belangrijk voor de graad van waardering was of de ontvanger een foto mét of zonder eigenhandig geschreven onder- of opschrift kreeg. Deze traditie bestond al onder Wilhelm I en werd als een hoge eer gezien voor de ontvanger; zo hoog zelfs dat men het portret niet in eigendom kreeg maar te leen, als *Verleihung*. Een van de gelukkigen was ooit Bismarck, die na zijn ontslag een dergelijk eerbetoon ten deel viel. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ten slotte deelde Wilhelm ze ook uit aan soldaten, in de hoop hiermee hun vechtlust te vergroten, of, in geval van gewonde soldaten, als troost.

Aan alle portretfoto's van Wilhelm, met uitzondering van een klein aantal informele momentopnamen, liggen enkele vaste vormen ten grondslag. Het dragen van een uniform is al eerder vermeld – het aantal uniformen, van de vele regimenten en marine, is oneindig groot. De houding waarin de keizer zich liet fotograferen was staand, zittend of als ruiter te paard (de laatste is als zelfstandig portret in Doorn slechts summier vertegenwoordigd). We zien hem ten voeten uit, als kniestuk, ten halve lijve en als buste. Meestal is het hoofd naar links of naar rechts gedraaid, driekwart of in profiel. Minder vaak komt een frontale houding voor. Opvallend is dat de fotograaf de keizer altijd zodanig in de lens ving dat de kortere, enigszins lamme linkerarm – gevolg van een uiterst moeizaam verlopen geboorte – niet als zodanig zichtbaar was. Dit verklaart de vele beeltenissen van Wilhelm in een iets naar links en naar achteren gedraaide pose waarbij de rechterarm opvallend naar voren steekt. De blik is meestal streng, op het hooghartige af; een lachende keizer komen we op officiële foto's niet tegen. Het licht valt op het voorhoofd of op het profiel. Opmerkelijk is de neutrale achtergrond; op schilderijen van Wilhelm zien we ter ondersteuning van zijn heersersuitstraling vaak een paleisarchitectuur, een suggestie van een slagveld of gordijnen. Uit de fotoportretten straalt een zelfverzekerdheid, zelfbeheersing en heersersmentaliteit die teruggaat op de geschilderde vorstenportretten van de zeventiende en achttiende eeuw.

Zeker niet alle vorsten uit Wilhelms tijd lieten zich op deze manier vereeuwigen. Wilhelms oom Edward VII (1841-1910) van Engeland bijvoorbeeld, ambieerde, een enkel staatsieportret uitgezonderd, een dergelijke

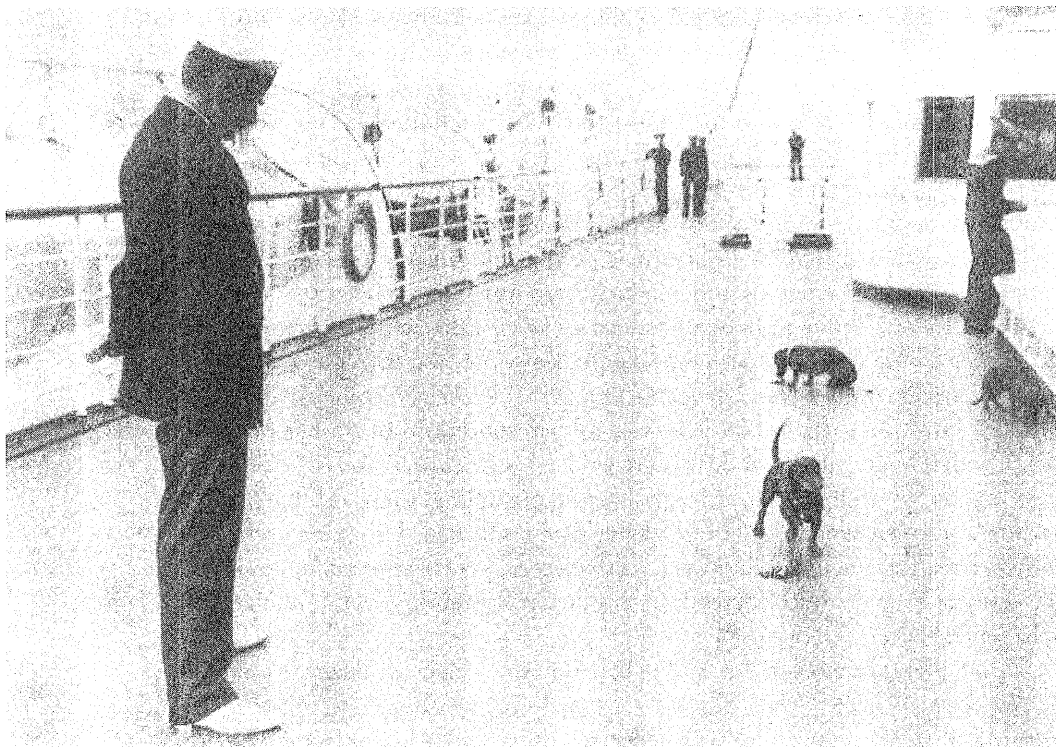
Wilhelm aan boord
van de
Hohenzollern.
Foto uit album
Nordlandreise 1904
(II).

Daglichtcollodium-
zilverdruk, 11,2 x
15,6 cm. Fotograaf
onbekend.
Bron: Kasteel Huis
Doorn

portrettering allerminst. De fotoportretten van Wilhelms echtgenote Auguste-Victoria (1858-1921) hebben weliswaar hetzelfde staatsiechtig aanzien als die van haar man, maar ze missen het patriarchale dat de portretten van Wilhelm kenmerkt.¹⁸ Dat was niet zonder reden. De vrouw van de keizer moest ook ten voorbeeld staan aan het Duitse volk. Auguste-Victoria was een zachtzinnige, volgzame vrouw die in alles voldeed aan Bismarcks ideeën over de volmaakte Duitse vrouw: haar sieren de drie K's: *Kirche, Kinder und Küche*.¹⁹ Het aantal gezinsfoto's en foto's van de kinderen in de collectie van vóór 1918 is verhoudingsgewijs klein. Er zijn kabinetfoto's van het hele gezin – die duidelijk voor verkoop bestemd waren – en wat kleinere foto's die in lijstjes gestaan hebben. De grotere, meestal kunstzinnige foto's van kinderen en kleinkinderen dateren van na 1918.²⁰

Albums

Van alle belangrijke gebeurtenissen waarbij de keizer aanwezig was, werden in zijn opdracht uitgebreide fotoreportages gemaakt. Wilhelm bewaarde deze foto's in albums met fraai bewerkte lederen banden en

koperen sloten. De kartonnen pagina's waartussen de foto's werden gemonteerd, en die aan elkaar werden vastgeplakt, hebben meestal goud, soms zilver op snee. In veel gevallen werd in sierlijke letters bijgeschreven waar en wanneer de gebeurtenis had plaatsgevonden en wie, behalve de keizer, op de kiek staan. De foto's zijn merendeels volgens de nieuwere procédés gemaakt (daglichtcollodiumzilverdrukken – vaak getoond met goud of platina –, daglichtgelatinezilverdrukken en ontwikkelgelatinezilverdrukken). Ook de veel kostbaarder kooldruk en platinadruk zijn toegepast.

De gebeurtenissen zijn bezoeken van de keizer of het keizerlijk paar aan steden, aan buitenlandse vorsten, tegenbezoeken van vorsten aan Duitsland, onthullingen en inwijdingen, vieringen van historische gebeurtenissen – bijvoorbeeld de tweehonderdjarige geboortedag van Frederik de Grote – en manoeuvres en parades. Ook liet Wilhelm uitgebreid zijn zogenaamde *Herrenreise* per schip naar Noorwegen vastleggen. De foto's van deze reizen, waarop vrouwen niet welkom waren, geven een iets informeler beeld van de keizerlijke bezigheden, zoals gymnastiek op het dek en picknick aan wal. Verder te zien in de albums: deelname aan de *Kieler Woche*, reizen naar de Middellandse Zee, vakantie reizen naar het eiland Corfu waar de familie in 1908 het buitenverblijf Achilleion had gekocht, opgravingen aldaar, schepen in bezit van de keizer (zoals het zeilschip de Meteor en het stoomschip de Hohenzollern) en natuurlijk de vele jachtpartijen. Op de jachtfoto's zien we Wilhelm trots naast de buit van één dag: rijen en rijen zwijnen en edelherten. En ten slotte gunnen de albums een blik in het privéleven van de keizerlijke familie: foto's van Auguste-Victoria met kinderen en kleinkinderen, foto's van het buitenleven in Cadinen, keuvelend, picknickend en wandelend door het boerenland.²¹

Deze albumfoto's – kostbare platinadrukken – zijn gemaakt door de hoffotograaf Ottomar Anschütz, die enige bekendheid geniet door zijn experimenten met bewegende beelden, zoals die van een serie ooievaars in de vlucht. Dat hij tevens een van de belangrijkste hoffotografen van Wilhelm was, is een verrassende ontdekking. Er zijn nog meer prachtige albums met foto's van zijn hand. Naast de al genoemde, zijn er foto's van manoeuvres, van Bad Homburg, van een bezoek van de keizerlijke familie aan de Berlijnse Dom (1905), van de viering van het tweehonderdjarig bestaan van het Pruisische koningshuis (1901), en van onthullingen van verschillende monumenten.

Dat er zich in de collectie informele familiefoto's bevinden komt ook doordat verschillende leden van de familie enthousiaste amateurfotografen waren, die elkaar vaak op de kiek zetten. Zo zijn er foto's genomen door Auguste-Victoria, haar zoon Eitel Friedrich en haar dochter Viktoria Luise. De laatste is gefotografeerd met een camera in de aanslag – dit moet de

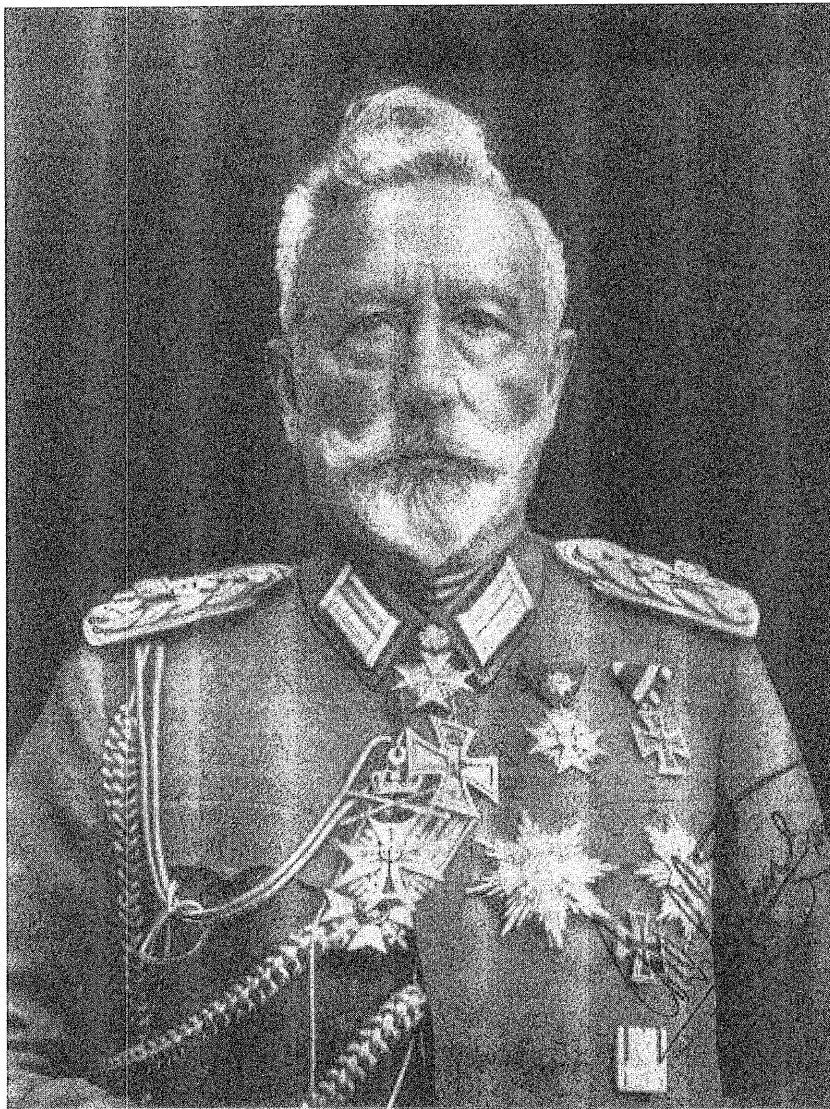
bekende door Eastman ontwikkelde Kodak-camera zijn, die vanaf 1895 geleverd werd met een rolfilm en de slogan *You press the button, we do the rest*. Vanaf dat moment was fotograferen voor een groter publiek mogelijk. Vanaf 1900 was het eigenlijk voor iedereen mogelijk, door de introductie van de Brownie-camera, die in Duitsland slechts vijf schilling kostte.

Hoffotograaf Anschütz is ook nog op een ander gebied vertegenwoordigd in Huis Doorn: hij maakte een interessante serie autochrome platen van onder meer het Achilleion op Corfu en van de bevolking aldaar. Autochrome platen zijn eigenlijk de voorlopers van onze kleurendia's. De platen, van negen bij twaalf of dertien bij achttien centimeter, zijn vanaf 1907 gemaakt volgens een procédé dat de gebroeders Lumière hadden uitgevonden en dat gebaseerd was op additieve kleurmenging.²² De platen werden in een kastje met een spiegel (autochromospiegel) geplaatst en konden door het invallende licht bekeken worden. Van deze relatief zeldzame autochrome platen bezit Huis Doorn er 240. Naast opnamen van Corfu, zijn er platen met afbeeldingen van de paleizen en parken in Berlijn, van Huis Doorn en omgeving en een mooi portret van Viktoria Luise op ongeveer achttienjarige leeftijd.

Eerste Wereldoorlog

Met het uitbreken van de oorlog in 1914 kwam er een einde aan het gebruik van het medium fotografie ter verheerlijking van de keizer en het keizershuis. Dat neemt niet weg dat Wilhelm tijdens de oorlog zijn imago van succesvol opperbevelhebber probeerde op te poetsen door legerfotografen foto's te laten maken van het verloop van de oorlog. Een van de resultaten is een opmerkelijke fotografische verslaggeving van de oorlogsgebeurtenissen vanaf 31 juli 1914 tot september 1918. De foto's geven – uiteraard – een gekleurd beeld van de gebeurtenissen, maar dat doet niets af aan de uniciteit van dit archief. De foto's werden tijdens of vlak na de oorlog in 23 ordners opgeborgen en door een adjudant geannoteerd. In veel gevallen zijn op de achterzijde nog de stempels van de Duitse censuur aanwezig. De meer dan tweeduizend foto's vormen een vrijwel doorlopend verslag van Wilhelms aanwezigheid aan het oostelijk en westelijk front.

Op de foto's is te zien hoe Wilhelm, op veilige afstand van de werkelijke gevechten, een bezoek brengt aan lazareten, loopgraven en verwoeste steden (Dinant), al dan niet in aanwezigheid van zijn generaals Erich Ludendorff en Paul von Hindenburg. Verder is hij te zien met de kroonprins, picknickend aan de kant van de weg, en thuis in Berlijn of Potsdam met zijn familie.²³

Portret van Wilhelm, gefotografeerd tijdens zijn ballingschap, circa 1937. Ontwikkelgelatine-zilverdruk, 22,2 x 17 cm. Fotograaf onbekend. Bron: Kasteel Huis Doorn

Ballingschap

Eenmaal verbannen uit zijn vaderland, gebruikte Wilhelm in Doorn de fotografie in de eerste plaats om zijn aanspraken op de keizerskroon te demonstreren. Retrospectief wekt het verbazing dat de ex-keizer in Doorn 'staatsiefoto's' liet maken alsof hij nog in het Stadtschloss in Berlijn resideerde: gekleed in verschillende soorten uniformen, poserend als een machtig monarch, niet gehinderd door het feit dat al zijn militaire rangen hem afgenomen waren. Even opmerkelijk is het dat hij daarvoor fotogra-

fen uit Berlijn liet komen. Zo waren er de bekende namen van voor de oorlog, W. Niederaastroth en Th. Voigt, en een aantal nieuwe namen: Atelier Sandau, Grainer en E. Reichert.

De portretten van Wilhelms tweede vrouw Hermine, geboren prinses Reuss (1887-1947), maken duidelijk dat ook haar aanspraken op de titel van keizerin serieus genomen moesten worden.²⁴ Portretten van haar en Wilhelm werden in grote oplagen gedrukt en verspreid in monarchistische kringen in Duitsland. Vaak gebeurde dat op verzoek van oud-strijdersverenigingen zoals de Bund der Frontsoldaten Stahlhelm. Wilhelm ontving op zijn beurt dan weer albums met foto's van die verenigingen uit Duitsland. Kwamen er verzoeken van individuele personen, dan dienden dezen eerst hun verdiensten te melden, waarop Wilhelm dan zelf besliste of erkenning, in de vorm van een foto, terecht was. Door de foto's in Duitsland te verspreiden hoopten Wilhelm en Hermine natuurlijk het monarchistisch vuur weer aan te wakkeren. En omdat het Wilhelm in zijn ballingsoord ten strengste verboden was politiek te bedrijven, was de fotografie een middel bij uitstek om de banden met zijn aanhangers in het vaderland aan te halen.

Interessant is een aantal foto's van Wilhelm in uniform die gemaakt zijn door de schilder Alfred Schwarz. Hij maakte de foto's in Doorn als hulpmiddel voor het vervaardigen van een aantal schilderijen van Wilhelm. De schilderijen kwamen in Doorn te hangen waar ze nog steeds te zien zijn: grote, representatieve staatsieportretten in uniform, ten voeten uit, tegen een egale achtergrond, een paleisarchitectuur en een suggestie van een slagveld. Schwarz schilderde ook een aantal borststukken van Wilhelm, waarvan kleurenfoto's werden verspreid in Duitsland.²⁵ Fraaie opnamen zijn er van zowel Wilhelm als Hermine, gemaakt door fotografen als Sandau, Kiesel, Lotte Diekmann, Jutta Selle, Turek, Langhammer en H. Hoffmann uit München.

Van foto's van Wilhelm en Hermine apart, samen en met Hermines kinderen werden ansichtkaarten gemaakt. Soms, bijvoorbeeld ter gelegenheid van verjaardagen, wel in oplagen van tienduizend stuks.²⁶ In Huis Doorn zijn nog stapels van dergelijke kaarten aanwezig. Ze lagen vaak als cadeautje voor gasten klaar. Ook dan kreeg men de foto slechts 'te leen'. Al naar gelang het belang van de persoon in kwestie had de foto een gedrukte signatuur, was hij eigenhandig gesigneerd of, de hoogste eer, was hij eigenhandig gesigneerd én ingekleurd. Ook het formaat kon een indicatie zijn voor het maatschappelijk belang van de ontvanger. Er werden lijsten bijgehouden van wie wanneer welke foto gekregen had. Zo werden er in 1938 430 foto's 'uitgeleend', in 1939 791.²⁷ Een voorbeeld van een dergelijk geschenk is een ingelijste vergroting van een foto van Wilhelm in uniform die, zo vermeldt een opschrift op de achterzijde, de 'Herren vom

Dienst Ihrer Majestäten [sic!]' als dank kregen voor hun bijdragen voor de aanleg van het rosarium in het park van Huis Doorn.

Van belangrijke verjaardagen en plechtigheden, als het huwelijk van kleinzoon Louis Ferdinand met Kyra van Rusland in 1938, en dat van Hermine dochter Henriëtte met Wilhelms kleinzoon Franz Joseph in 1941, werden officiële foto's gemaakt waarop alle gasten vereeuwigd zijn. Maar er zijn ook informele foto's van Wilhelm: de krant lezend in de rookkamer, wandelend en eendjes voerend in het park, in gesprek met bezoekers en met leden van de Doorner Arbeits Gemeinschaft, die Wilhelm om zich heen verzameld had ten behoeve van zijn intellectuele bezigheden. Verder zijn er foto's van uitstapjes naar Zandvoort en Noordwijk, foto's met kleinkinderen op Huis Doorn, en foto's van kinderen en kleinkinderen die naar grootvader in het verre Doorn gestuurd waren. Het feit dat foto's van Wilhelms bijzetting in de kapel op 9 juni 1941 ontbreken, bewijst dat uit de periode 1918-1941 foto's verdwenen zijn.

Daar het veelal om familiefoto's gaat zijn de albums uit deze periode eenvoudig van uitvoering; vaak hebben ze alleen maar een kartonnen of papieren omslag. Uitzondering is het album met foto's van de bijzetting van Auguste-Victoria in de Antikentempel in Potsdam in 1921, dat net als de vooroorlogse albums in leer gebonden is. Uit Duitsland kwamen ook albums, als geschenken: van de fabriek in Cadinen, van allerlei clubs, van oud-strijdersverenigingen, van de Duitse Himalaya-expeditie, van kindehuizen en van de BMW-fabriek. Van zijn kleinzoon Louis-Ferdinand kreeg Wilhelm een fraai ingebonden album van diens huwelijksreis in 1938 naar Japan cadeau.

Particulieren vergaten de keizer ook niet: van monarchistische trouw getuigt een album met fotootjes van plaatsen waar Wilhelm verbleef tijdens zijn gymnasiumtijd in Kassel, gefotografeerd aan de hand van de beschrijvingen in Wilhelms biografie *Aus meinem Leben*.²⁸

De periode van ballingschap is in de fotografie op een andere wijze vertegenwoordigd dan de keizertijd: in de officiële portretfoto's van Wilhelm en Hermine zien we nog een nastreven van een politiek doel, namelijk sympathie kweken voor de monarchistische idealen, maar het overgrote deel is een willekeurig aangelegde en verzamelde collectie foto's. Omdat Hermine en de kinderen na Wilhelms dood ongetwijfeld familiefoto's meegenomen hebben naar Duitsland, is de fotocollectie van na 1918 onvolledig en niet geheel en al representatief voor het beeld van de Doornse periode. Wel biedt de collectie een interessante weergave van een tweespalt tussen vasthouden aan de macht en allure van weleer aan de ene kant, en het gedoemd zijn tot het leven van gewoon burger aan de andere kant.

Slot

Huis Doorn bezit een uniek beeldverslag van twee of, als we de periode 1914-1918 afzonderlijk beschouwen, drie episoden uit de Duitse geschiedenis, vastgelegd in twaalfduizend foto's van 'keizerlijke allure'. Het feit dat de collectie bestaat uit foto's van Duitse, Roemeense, Scandinavische, Italiaanse, Nederlandse en Engelse fotografen, maakt deze ook in internationaal opzicht belangwekkend. De portretten van de Engelse familieleden, veelal gemaakt door gerenommeerde fotografen, werden door Wilhelms moeder Vicky na haar huwelijk meegenomen naar Duitsland en konden zo, met de daguerreotypieën van de twee Pruisische prinsenkinderen, de grondslag vormen van de fotoverzameling van de Hohenzollern-dynastie.

De collectie is niet alleen van onschatbare waarde voor de geschiedenis van de fotografie en voor de geschiedenis van Duitsland en Europa, maar zij kan ook als uitgangspunt dienen voor verder onderzoek naar het gebruik van het medium fotografie door het Duitse vorstenhuis in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Noten

- 1 Ingeschakeld werd het Nederlands Fotogenootschap in de personen van M. Boom, conservator fotografie van het Rijksmuseum in Amsterdam en H. de Herder, directeur van het Nationaal Fotoherstelatelier in Rotterdam.
- 2 Deze collectie is pas toegankelijk wanneer inventarisatie, documentatie en conservering voltooid zijn.
- 3 Daguerreotypieën, ambrotypieën, een ferrotypie, zoutdrukken, albuminedrukken, daglichtdrukken, ontwikkelgelatinedrukken, platinadrukken, kooldrukken en gomdrukken.
- 4 Voor literatuur over de techniek van de daguerreotypie en andere vroege technieken in de negentiende eeuw, zie o.a.: S. M. Barger, *The daguerreotypie. Nineteenth-century technology and modern science*, Washington en Londen 1991; B. von Dewitz en F. Kempe, *Daguerreotypien, Ambrotypien und Bilder anderer Verfahren aus der Frühzeit der Photographie*, Hamburg 1983.
- 5 Behalve in Doorn zijn er tot nu toe gouden daguerreotypieën bekend in St. Louis (vs) en in Dresden.
- 6 Het betreft de twee kinderen van de latere koning en keizer Wilhelm I en zijn vrouw Augusta; in 1845 was Friedrich Wilhelm IV, de labiele kinderloze broer van Wilhelm I, nog koning van Pruisen. Na zijn dood in 1861 werd hij opgevolgd door Wilhelm I. Friedrich Wilhelm werd pas in 1888 keizer en dan nog slechts voor 99 dagen.
- 7 Voor literatuur over de zoutdruk, zie: B. von Dewitz en F. Kempe, *Daguerreotypien...*; Catalogus tentoonstelling *Silber und Salz. Zur Frühzeit der Photographie im deutschen Sprachraum 1839-1860*, Keulen 1989.

- 8 Het Rijksmuseum in Amsterdam bezit een serie albuminedrukken van latere datum; van een eerdere serie zoutdrukken was tot nu toe niets bekend. Literatuur over Szathmari: K. Schuller-Procopovici, 'Ein land aus dem Bilderbuch. Das Rumänienalbum des Carol Szathmari', in: *Silber und Salz*, p. 438-458.
- 9 Voor meer informatie over deze en andere foto's van de Engelse koninklijke familie, zie: F. Dimond en R. Tayler, *Crown & camera. The Royal Family and photography 1842-1910*, Harmondsworth 1987.
- 10 Op precies dezelfde plaats in Osborne had in 1857 ook Caldesi de koninklijke familie gefotografeerd. Zie: Catalogus tentoonstelling *Victoria & Albert – Vicky & The Kaiser*, Berlijn 1997, afb. p. 38.
- 11 K.D. Pohl, 'Der Kaiser im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. Wilhelm II in Fotografie und Film', in: Catalogus tentoonstelling *Der letzte Kaiser Wilhelm II. im Exil*, München 1991, p. 7-15.
- 12 Overigens zijn de afdrukken waarschijnlijk uit een latere periode.
- 13 Naar de relatie van deze personen met de keizerlijke familie wordt onderzoek gedaan in het kader van een tentoonstelling die in 1999 in Huis Doorn zal worden gehouden.
- 14 Bij gebruik van collodium spreekt men van daglichtcollodiumzilverdruk, in het geval van gelatine van daglichtgelatinezilverdruk. Voor literatuur over daglichtdrukken, ontwikkeldrukken en edele procédés uit de negentiende en begin twintigste eeuw, zie onder meer de naslagwerken: L. Nadeau, *Encyclopedia of printing, photographic and photomechanical processes*, New Brunswick 1990; J. Reilly, *Care and identification of 19th century photographic prints*, Rochester NY 1986.
- 15 Buiten het kader van dit artikel valt het onderzoek naar Wilhelms rol in de film. Dit onderwerp wordt behandeld in: M. Loiperdinger, 'The Kaiser's cinema. An archeology of attitudes and audiences', in: T. Elsaesser (red.), *Second life. German cinemas first decade*, Amsterdam 1996, p. 41-50.
- 16 Dit portret werd geschilderd in 1890 en is nu verdwenen. Een studie (aquarel en gouache, 48 x 37,5 cm) naar dit schilderij hangt in Huis Doorn. Zie K.D. Pohl, 'Der Kaiser im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit', p. 241 en 251-252. De uitspraak is van Generaal G.A.A. de Gallifet. Zie: *Ibidem*, p. 251-252.
- 17 Pohl komt tot circa twintig namen maar voegt eraan toe dat het er ook meer geweest kunnen zijn. Zie: *Ibidem*, p. 12. Enkele namen: de Berlijnse fotografen L. Haase, J.C. Schaarwächter, Th. Prümm, Reichard & Lindner, E. Bieber en Ottomar Anschütz; en van buiten Berlijn: Th. Voigt uit Bad Homburg, Selle & Kuntze uit Potsdam, Th. Jürgensen uit Kiel en de gebroeders Tellgmann uit respectievelijk Eschwege en Mühlhausen.
- 18 Wilhelm huwde op 27 februari 1881 Auguste-Victoria von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, geboren in 1858 in Sorau, gestorven in 1921 in Doorn.
- 19 J.A. de Jonge, *Wilhelm II*, Amsterdam en Dieren 1986, p. 31.
- 20 Achterhaald moet worden welke foto's en albums er na 1941 door de familieleden meegenomen zijn naar Duitsland of later zijn teruggegeven aan de familie. Informatie uit deze paragraaf is grotendeels afkomstig uit: K.D. Pohl, 'Der Kaiser im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit', p. 7-15.

-
- 21 In Cadinen bezat de familie een buitenverblijf; tevens liet Wilhelm daar een fabriek voor het vervaardigen van aardewerk oprichten, in navolging van Frederik de Grote die het initiatief nam tot het oprichten van de porseleinfabriek in Berlijn, de Königliche Porzellan Manufaktur (KPM).
- 22 Voor literatuur over autochrome platen, zie: H. de Herder, 'Autochrome platen of: de oorsprong van de kleurenfotografie', in: *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, oktober 1997, p. 12.
- 23 Deze nog niet eerder gepubliceerde foto's staan hoog op de prioriteitenlijst voor conservering en onderzoek. Vanwege de slechte staat waarin de ordners en foto's verkeren, is dit gedeelte van de collectie voorlopig niet te raadplegen.
- 24 Met Hermine von Reuss trad Wilhelm in 1922 in het huwelijk, nauwelijks anderhalf jaar na de dood van Auguste-Victoria. Zij was de weduwe van Prinz Johann Georg Schoenaich-Carolath en had al vijf kinderen.
- 25 Catalogus tentoonstelling *Der letzte Kaiser Wilhelm II. im Exil*, p. 261-262.
- 26 Een voorbeeld van een bijbehorende tekst: 'Zum 27.I.34 Wilhelm I.R. Herlichen Dank für gehaltene Treue.'
- 27 K.D. Pohl, 'Der Kaiser im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit', p. 14.
- 28 Wilhelm II, *Aus meinem Leben 1859-1888*, Berlijn en Leipzig 1927.